

Αντίληψη και Υλική Κουλτούρα
στη Μοντερνικότητα
Susan Buck-Morss, *The Dialectics of Seeing*, MIT Press, 1990

Το magnum opus του Walter Benjamin ήταν ένα βιβλίο που δεν έζησε για να το γράψει, μια κοινωνική-συμβολική ανάλυση του Παρισιού ως η πρωτεύουσα της Ευρωπαϊκής μοντερνικότητας του 19ου αιώνα. Άφησε όμως πληθώρα σημειώσεων και αναλύσεων που περιέχουν αμέτρητες ιστορικές λεπτομέρειες, «κομμάτια», από αρχής της καταναλωτικής κουλτούρας-κοινωνίας. Με αυτά τα κομμάτια θα συνθέσει η διακεκριμένη Susan Buck-Morss, με ιδιοφυία και ευαισθησία και ύστερα από επίπονη και πολυετή έρευνα, το *Passagen Work* του Benjamin, δίνοντάς του τη μορφή που θα μπορούσε να είχε πάρει στα χέρια του.

Καταξιωμένη μελέτη στην Ευρωπαϊκή φιλοσοφία και κοινωνική ιστορία λοιπόν, *Η Διαλεκτική του Βλέπειν* (*The Dialectics of Seeing*) είναι μια σημειωτική ιστορία της αντίληψης και της υλικής κουλτούρας στον καπιταλισμό. Η συγγραφέας θα μάς δείξει πώς ο Benjamin συνέδεσε την ιστορία της αντίληψης με την αντίληψη της ιστορίας, αναλύοντας τη σκηνοθέτηση των εμπορευμάτων στα εμπορικά κέντρα του 19ου αιώνα και τη διάχυτη εμπορευ-

ματική λογική στη σφαίρα της πολιτισμικής παραγωγής.

Για τον Benjamin η πολιτική και οικονομική οργάνωση της αντίληψης μέσω της ονειρικής διάστασης του εμπορευματικού φετιχισμού, ήταν αποφασιστικές προϋποθέσεις για την εκτίμηση και κινητοποίηση της επανασταστικής συνείδησης στη μοντερνικότητα. Ο υλικός κόσμος που δημιούργησε ο αστικός καπιταλισμός περιείχε απελευθερωτικούς κώδικες, οι οποίοι συνυπήρχαν με τους επίσημους μύθους της εμπορευματικής ανταλλαγής. Αυτούς τους απελευθερωτικούς μεν, αλλά καταπιεσμένους κώδικες, στοχεύει να απελευθερώσει ο Benjamin. Η Buck-Morss αναλύει αυτό που ο Benjamin ονομάζει «Ur Forms» της αστικής μοντερνικότητας: τις υλικές μορφές και τις μορφές αντίληψης που χαρακτήριζαν τα πρώτα στάδια της βιομηχανικής «μαζικής κουλτούρας» και φιλοξενούσαν –εξαιτίας της ιστορικής τους θέσης– τα ουτοπικά περιεχόμενα, τόσο των προκαπιταλιστικών επιθυμιακών εικόνων όσο και τις εξίσου ουτοπικές επιθυμίες που σχετίζονται με την προηγμένη τεχνολογία.

Η συγγένεια του βιβλίου αυτού με την ανθρωπολογία είναι φανερή σε διάφορα επίπεδα: 1) η υλική κουλτούρα για την Buck-Morss αποτελείται από ασυνεχείς ιδιαιτερότητες που περιέχουν σημασιολογικές και εμπειρικές αρχαιολογίες. Αυτή η έμφαση στο «ιδιαιτέρως» σε αντίθεση με την, σε παγκόσμια κλίμακα, ομοιογενεοποιητική τροχιά της εμπορευματικής ισοδυναμίας, ηχεί οικεία στους ανθρωπολόγους που τους απασχολεί η πολιτισμική αντίσταση στην καπιταλιστική διείσδυση. 2) Η Buck-Morss σκιαγραφεί την επίπονη διαδικασία με την οποία ο Benjamin τοποθετεί και εξετάζει, στα κοινωνικά του πλαίσια, το ερώτημα ποιοί τρόποι κριτικής γνώσης και αντίληψης είναι δυνατοί για το σοβαρό στοχαστή μέσα στις επιστημολογικές εμφράξεις και την ιστορική αμνησία που χαρακτηρίζει τη μοντερνικότητα. Για την Buck-Morss, επιστημολογία, αισθητηριακή αντίληψη και πολιτισμικό πλαίσιο είναι αλληλένδετα. Έτσι, λοιπόν, αυτή η μελέτη της καθώς επικεντρώνεται στον ιστορικό και πολιτικό σχηματισμό της αντιληπτικής εμπειρίας του ερευνητή, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εξομολογητική, αυτοβιογραφική, μη ιστορική, ψυχολογική προσέγγιση της αυτογνωσίας που κυριαρχεί πρόσφατα και στην ανθρωπολογία και, συνεπώς, μας προσφέρει απαραίτητη εναλλακτική πρόταση.

Η στενή συγγένεια του βιβλίου αυτού με την ανθρωπολογία επισφραγίζεται και με τις ακόλουθες πρόσφατες και σημαντικές εθνογραφικές μελέτες. Στο βιβλίο *On Revelation and Revolution* (University of Chicago Press, 1991), οι γνωστοί ανθρωπολόγοι Comaroff, επικεν-

τρώνουν το ενδιαφέρον τους στην κοινωνικοποιητική δύναμη, τις φαντασιακές διαστάσεις και την ηγεμονική δυνατότητα της Ευρωπαϊκής υλικής κουλτούρας κατά την ιεραποστολική διαδικασία εκχριστιανισμού της Νότιας Αφρικής. Κάτι που συγγενεύει με την ανάλυση, από μέρους της Buck-Morss, των συμβολικών διαστάσεων της υλικής κουλτούρας στην πορεία της εσωτερικής αποικιοποίησης της Ευρωπαϊκής συνείδησης. Η ερμηνεία της πολιτικής κουλτούρας ως υλικής κουλτούρας είναι από τα κύρια θέματα του βιβλίου *Formations of Violence* (University of Chicago Press, 1991) του Allen Feldman και το οποίο επικεντρώνεται στην κυκλοφορία και ανταλλαγή των πολιτικών εμπορευμάτων, συγκεκριμένα των σημαδεμένων από τη βία σωμάτων των αντιμαχομένων Καθολικών και Προτεσταντών στη Βόρεια Ιρλανδία. Η έμφαση και το ενδιαφέρον της Buck-Morss στο πώς ο εμπορευματικός φετιχισμός μεταδίδει μια «ύστερη εικόνα» στη λογική της πολιτικής αναπαράστασης, καθιστά τα δύο βιβλία συγγενικά. Στο βιβλίο του *Shamanism, Colonialism and the Wild Man* (University of Chicago Press, 1990) ο διακεκριμένος Michael Taussing χρησιμοποιεί τη μέθοδο του μοντάζ για να εκφράσει την αποικιακή αντιπαράθεση των Ευρωπαϊκών, Ινδικών και Αφρικανικών συστημάτων αντίληψης και μυθολογιών. Έτσι, συγγενεύει με τον Benjamin και την Buck-Morss που χρησιμοποιούν «μοντάζ», για να εκφράσουν την ασυνέχεια της κοινωνικής εμπειρίας στις αρχές της βιομηχανικής ανάπτυξης στην αστική Ευρώπη. Τέλος, η έμφαση της Buck-Morss στις αισθητηριακές διαστάσεις των

αντικειμένων, καθώς εισέρχονται και προκύπτουν από συστήματα ανταλλαγής, παρέχει συγκριτική οπτική στη μελέτη της C. Nadia Seremetakis, *The Last Word* (University of Chicago Press, 1991), και συγκεκριμένα στο πώς η ιστορική μεταβολή των σχέσεων ανταλλαγής, καθορίζει την πολιτισμική μεταβολή της αισθητηριακής εμπειρίας στην Ελλάδα.

Το γεγονός ότι η μελέτη της Buck-Morss (και της Seremetakis) για την αντίληψη και τις φαντασιακές διαστάσεις της ανταλλαγής αντικειμένων έχει επίκεντρο την Ευρώπη, θα πρέπει να λειτουργήσει αποκεντρωτικά στο χώρο της ευρύτερης ανθρωπολογίας, δηλαδή να «σπάσει» την σχεδόν αποκλειστική ταύτιση αυτών των θεμάτων με τις περιοχές της Μελανησίας και, επιπλέον, να δώσει με τη σειρά της στους Ευρωπαϊολόγους ερεθίσματα για την έρευνα των υλικών διαστάσεων της μοντερνικότητας.

Σημαντική παρουσία στον χώρο των γραμμάτων, *Η Διαλεκτική του Βλέπειν*, προσφέρει πληθώρα μεθοδολογικών εμπνεύσεων και πρέπει να διαβαστεί από κάθε σοβαρό στοχαστή. Αυτό το καλογραμμένο βιβλίο, ωστόσο, (όπως και τα άλλα προαναφερθέντα) είναι κατάλληλο και για μεταπτυχιακούς φοιτητές όλων των επιστημών, με την προϋπόθεση πως οι ίδιοι έχουν αποκτήσει ανοιχτό, γενναϊόδωρο μυαλό αφ' ενός και αφ' ετέρου πως ο «δάσκαλος» τους είναι ικανός να πραγ-

ματοποιήσει στην «αίθουσα διδασκαλίας» το δύσκολο μεταφραστικό ταξίδι από τη μια εποχή στην άλλη, από τη μια κουλτούρα στην άλλη, και από την μια επιστήμη στην άλλη, όπως ακριβώς ταιριάζει στο πνεύμα τόσο του Benjamin όσο και της Buck-Morss, αλλά και των υπόλοιπων συγγραφέων.

Βιβλιογραφία

- Buck-Morss, Susan. *The Dialectics of Seeing: Walter Benjamin and the Arcades Project*. MIT Press, 1990 (Hardcover 1989), σελ. 493.
- Comaroff, Jean & John. «Of Revelation and Revolution», volume 1, *Christianity, Colonialism, and Consciousness in South Africa*, University of Chicago Press, 1991, σελ. 414.
- Feldman, Allen. *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*. University of Chicago Press, 1991, σελ. 320.
- Seremetakis, C. Nadia. *The Last Word: Women, Death and Divination in Inner Mani*, University of Chicago Press, 1991, σελ. 300, 43 φωτογραφίες.
- Taussig, Michael. *Shamanism, Colonialism, and the Wild Man: A Study in Terror and Healing*, University of Chicago Press, 1990. (hardcover 1987), σελ. 516.
- Νάντια Σερεμετάκη

**Χρήστος Κλαίρης: Θέματα γενικής γλωσσολογίας,
Νεφέλη, 1990**

Γνωστό είναι πως αναγκαία συστατικά του μηνύματος είναι το *θέμα* και το *ρήμα*. Το θέμα δεν είναι απλώς ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο, που θέλει να μεταβιβάσει ο δημιουργός. Είναι, σύμφωνα με τη συγκινησιακή χρήση της γλώσσας¹, μια συνθετότερη μορφή που ξεκινάει για τις αντίστοιχες χρήσεις από την έμπνευση του δημιουργού, για τις Σύγχρονες Επιστήμες δε, από την ικανότητα σύνθεσης και τις πληροφορίες του επιστήμονα. Η μορφή αυτή φαίνεται πως τελικά διαμορφώνεται από την ευαισθησία του δημιουργού σε συγκεκριμένη δομή για την πρώτη περίπτωση και σε συγκεκριμένες διαπιστώσεις του επιστήμονα για τη δεύτερη.

Το ρήμα επίσης, προς χάρη μιας τυπικής ανάλυσης των νοημάτων, ερμηνεύεται σε σχέση με τα λεγόμενα ή τα λαλούμενα. Και εδώ θέμα² και ρήμα συνυπάρχουν για τη Γενική γλωσσολογία, αφού όπως αναφέρεται από τον ίδιο το συγγραφέα στον πρόλογο, η γλωσσολογία δείχνει ότι έχει τη δυνατότητα να φτάσει την τόσο επιδιωκόμενη επιστημονική αντικειμενικότητα, όπως συμβαίνει και με τις λεγόμενες θειτικές επιστήμες.

Επομένως, για τους ειδικούς που φιλοδοξούν να θεωρηθούν σύμφωνα με το συγγραφέα ικανοί για πράξη γλωσσολογική, δηλαδή, να είναι σε θέση να μελετήσουν την πρώτη ύλη της γλώσσας με τα φώτα της θεωρητικής σκέψης, σίγουρα το βιβλίο του Χ. Κλαίρη, είναι ένα εργαλείο για τους διαλεγόμενους της θεωρίας και των γλωσσικών φαινομένων.

Μέσα από τις θεωρητικές διαπραγ-

ματεύσεις που υπάρχουν στο πρώτο μέρος του βιβλίου και που, όπως αναφέρεται, εγγράφονται στα πλαίσια της ευρωπαϊκής δομικής και λειτουργικής γλωσσολογίας έτσι όπως παραδόθηκαν από το δάσκαλο του Χ. Κλαίρη, André Martinet, επιχειρείται, κυρίως στο δεύτερο μέρος, ένα οδοιπορικό που μαζί με τη συστηματική πραγματικά αναζήτηση των θεωριών, ο αναγνώστης έρχεται σε μια γοητευτική επαφή με τα συγκεκριμένα προβλήματα της επιτόπιας έρευνας.

Μέσα από τη σύνθεση των κεφαλαίων, ο συγγραφέας ακολουθεί μια σειρά για τις θεωρητικές διαπραγματεύσεις, όχι μόνο για τους ειδικούς αλλά για εκείνους που αναζητούν μια υψηλής ποιότητας γλωσσική παιδεία: Από τη θεωρία³ επομένως, αρχικά εμφανίζονται «οι τάξεις, οι ομάδες, τα σύνολα» και οι αντίστοιχες έννοιες φωτίζονται μέσα στο κείμενο από πολλαπλές πληροφορίες, όπου μέσα από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, το Διονύσιο το Θράκα, ο Emile Benveniste και ο André Martinet αποκτούν αντίστοιχη θέση, έτσι ώστε ο αναγνώστης να αποκτήσει μια διαπεραστική ματιά για την ερμηνεία των γλωσσικών φαινομένων.

Το πρώτο μέρος με τον τίτλο θεωρία, όταν αυτή συνυπάρχει με τη σχέση και το φιλοσοφικό συλλογισμό και εξετάζεται κάτω από θεμελιώδεις ερμηνευτικές προσπάθειες, συνεχίζεται σύμφωνα με τους σκοπούς του συγγραφέα, με αποσαφηνήσεις, όπως το «Όνομα και ρήμα», όπου η ερώτηση τι είναι, τί ποτ' έστιν ένα ρήμα, τι ένα όνομα και πώς το αναγνωρίζουμε,

φωτίζεται από λειτουργικές πλευρές μέσα από το «Σοφιστή» του Πλάτωνα, την «Ποιητική» του Αριστοτέλη, την «Τέχνη γραμματική» του Διονυσίου του Θράκα, χωρίς βέβαια να εγκαταλείπει τον αναγνώστη ο André Martinet και η σχολή του, έτσι ώστε τα επόμενα κεφάλαια «Περί μορφολογίας» και «Η διακύμανση των φωνημάτων», να ακολουθούν, αφού εξοικωθούμε με έναν τρόπο γραφής διεισδυτικό αλλά και εύληπτο, για ευαίσθητα γλωσσολογικά φαινόμενα.

Στα «περί μορφολογίας» λεγόμενα σταματώ στη σελ. 40, σημαντική κατά τη γνώμη μου, για τα ελληνικά γλωσσολογικά δεδομένα: «Αν θέλουμε ν' αναλάβουμε την ευθύνη για μια σημερινή γλωσσολογία, οφείλουμε ν' απαλλαγούμε ολοκληρωτικά από τη «λέξη», όρο στον οποίο δεν μπορεί να δοθεί ακριβές περιεχόμενο παρά μόνο σε αναφορά με τη γραπτή μορφή. Όμως, η εγκατάλειψη της «λέξης» για όσους συμμετέχουν σ' έναν πολιτισμό που δεν έπαυσε ποτέ να στήνει είδωλα στους θεούς της γραφής, φαίνεται πως αποτελεί υπεράνθρωπο εγχείρημα, ακόμα και όταν πρόκειται για γλωσσολόγους».

Όταν, όπως π.χ. στο κεφάλαιο «Η διακύμανση των φωνημάτων» υπάρχει μια δεδομένη ανάγκη οροθέτησης ευαίσθητου γλωσσολογικού θέματος, τότε ο συγγραφέας με μικρούς διαχωρισμούς όπως: Περί τίνος πρόκειται, πώς διακρίνονται οι διακυμάνσεις φωνημάτων αυτές καθαυτές από τις άλλες παραλλαγές, πώς θα ορίσουμε τη διακύμανση φωνημάτων, από πότε παρατηρήθηκε αυτό το είδος φαινομένου, ποιές είναι οι αιτίες των διακυμάνσεων, σε ποιο κεφάλαιο της γλωσσολογίας μπορεί να γίνεται η πραγματευση των διακυμάνσεων, είναι σαφές πως επιχειρεί μια ορθολογημένη

διείσδυση στο φαινόμενο, έτσι ώστε το επόμενο κεφάλαιο «Η αναγνώριση και τυπολογία των διακυμάνσεων» να συμπληρώσει τις πληροφορίες ενός περιεργού αναγνώστη.

Και εδώ σταματώ σε ορισμένες υπομνήσεις:

Δε συγχέεται η παραλλαγή των φωνημάτων με την παραλλαγή των ποικιλιών των φωνημάτων (με αναφορά στον Kenneth Pike και στο βιβλίο του Phonemics [α' έκδ. 1947] σελ. 51 του βιβλίου, όπως και η πρόταση του όρου «τροπολογία» που δίνει ο συγγραφέας, για να μελετηθούν οι δυνητικές και όχι υποχρεωτικές παραλλαγές [σελ. 55]).

Εξίσου εύγλωττη είναι η ανακεφαλαίωση (σελ. 76) με θέμα «την τυπολογία των διακυμάνσεων φωνημάτων» έτσι ώστε το επόμενο κεφάλαιο με το σημαντικό τίτλο «Η δυναμική της εξαφάνισης» να βρίσκει τον αναγνώστη πεπεισμένο πως γενικά γλωσσολογικά φαινόμενα φθάνουν, όπως αναφέρεται στον πρόλογο από το συγγραφέα, στην επιστημονική αντικειμενικότητα, όπως συμβαίνει και με τις λεγόμενες θετικές επιστήμες.

Έτσι, θεωρεί σημαντική τη διευκρίνιση πως ο θάνατος των γλωσσών συσχετίζεται με μια περιπτώσιολογία και με σημαντικές διαφορές για τις διάφορες γλώσσες: Το σύνολο των περιπτώσεων εξετάζεται σε σχέση με τις επαφές ανάμεσα σε γλώσσες που η θέση και ο ρόλος τους ποικίλουν.

Αναλυτικές είναι οι υποθέσεις που σχετίζονται με τη δυναμική εξαφάνισης (6, 82, 83) έτσι ώστε οι ερευνητές μέσα από σύντομες αλλά και τελεσίδικες προδιαγραφές, να μην εξαπατώνται από φαινομενικούς γλωσσικούς θανάτους.

Το πρώτο μέρος κλείνει με το κεφάλαιο «Πέρα από τη φράση» (και έτσι

ολοκληρώνεται η θεωρητική πρόταση του συγγραφέα), στο οποίο σχολιάζονται, με σύντομο τρόπο, ερωτήσεις όπως: «Με ποιόν τρόπο επιτυγχάνεται η επικοινωνία, διαμέσου της ενεργοποίησης του γλωσσικού μηχανισμού». Εδώ θίγονται οι ρήσεις του A. Martinet για σύνταξη με την ευρεία έννοια, και για μελωδική συντακτική μονάδα (σελ. 81). Επιπλέον, διασαφηνίζεται η φύση της σύνδεσης των σημειωσών μονάδων που βρίσκονται στην εξεταζόμενη φράση με το παράδειγμα των καγουάσκαρ, γλώσσας της Γης του Πυρός, αντικείμενο μελέτης μαζί με άλλες του συγγραφέα.

Με το τέλος του πρώτου μέρους, οι θεωρητικές αποσαφηνήσεις του Χ. Κλαίρη, στελεχοποιούνται και φαίνονται απαραίτητες για τους ερευνητές αλλά και για κάθε αναγνώστη, αφού δύσκολες κατά τη γνώμη μου καταγραφές, όπως η διακύμανση των φωνημάτων αλλά και η αναγνώριση όπως και η τυπολογία τους, παρουσιάζονται με σαφήνεια και είναι απόδειξη μιας έμπειρης γραφής συνδυασμένης με την απόλυτη γνώση μιας λιτότητας που συνυπάρχει με την πληροφορία. Θεωρώ γι' αυτήν την προσοχή υπεύθυνο το γλωσσολόγο Φώτη Καθουκόπουλο που σφυρηλατεί την επιμελημένη του μετάφραση, έτσι ώστε ο δάσκαλός του Χ. Κλαίρης και οι προθέσεις του ως ερευνητή όπως διαφαίνεται στο δεύτερο μέρος, αλλά και χρονικογράφου μιας γλωσσολογικής εξερεύνησης, να φωτίζονται με ένα φάκο ειδικότητας και διαφάνειας.

Σ' αυτό το μέρος ευκρινής είναι η πρόθεση του συγγραφέα, μέσα από την ανάλυση και την περιγραφή των γλωσσών, να συγκεντρώσει απαραίτητες ειδικές πληροφορίες με σκοπό να οικειοποιηθεί ο μελλοντικός ερευνητής γνώσεις και τακτικές για το

αντικείμενό του, μέσα από τη γοητεία του ημερολογίου, του μαγνητοφώνου, αλλά και των ζωντανών συνδιαλεγόμενων, που ίσως για κάποιον άλλο δεν είναι απαραίτητο να κατοικούν στο Πουέρτο Εδέν, αλλά αν για την έρευνά τους, οι ίδιοι νιώθουν σαν καπετάνιοι στη μέση της μάχης (σελ. 137, Χρονικό μιας γλωσσολογικής εξερεύνησης), τότε ίσως οι γλωσσολογικές μας έρευνες ν' αποκτήσουν την υπευθυνότητα, την ευαισθησία και την περισυλλογή, που χρειάστηκαν ορισμένοι απομονωμένοι μελετητές κάποτε.

Πιθανόν είναι οι δόκιμοι αλλά και επαγγελματίες γλωσσολόγοι, μέσα από το κεφάλαιο «Έρευνα και θεωρία στην Παταγονία και στη Γη του Πυρός» και «Το χρονικό μιας γλωσσολογικής εξερεύνησης», να ανακαλύψουν κάτι παραπάνω από την επιστημονικότητα της γλωσσολογίας: τη γοητεία της κατάδυσης στις γλώσσες, αλλά κυρίως την πολύμορφη ανθρωπινή ερμηνεία, μέσα από την απλή διαδικασία της επικοινωνίας:

«Ουσιαστικά δεν υπάρχουν συνταγές για το πότε θα αρχίσετε τη δουλειά, πότε θα ζητήσετε την πρώτη λέξη. Μπορείτε να περάσετε τρεις μέρες στο ψάρεμα με κάποιον και να μην συμβεί τίποτα. Ασφαλώς είναι θετικό να εξηγείτε στους ανθρώπους αυτό που ζητάτε...» (Διάλογοι μέσα στην έρευνα και θεωρία, στην Παταγονία και τη Γη του Πυρός, σελ. 116). Και για ορισμένους ένθερμους οπαδούς της μετάφρασης, που πολλές φορές αποτελεί πανάκεια για τους γλωσσολόγους:

«Η μεγάλη πλειοψηφία των Καγουάσκαρ, παρόλο που μιλούν τη γλώσσα τους και αρκετά ισπανικά, δεν είναι στην πραγματικότητα δίγλωσσοι, δεν έχουν αντίληψη του ότι, με κάποιον

παραλληλισμό, θα μπορούσαν να πουν το ίδιο πράγμα σε δύο διαφορετικές γλώσσες. Δεν έχουν συνείδηση της δυνατότητας της μετάφρασης. Πώς λέγεται «σήμερα θα βγω για ψάρεμα»; Κι εκείνοι απαντούν «έχει άσχημο καιρό» (βλ. Χρονικό μιας γλωσσολογικής εξερεύνησης, σελ. 140 με σημαντική μετάφραση της Δ. Στρατηγοπούλου).

Θεωρώ επίσης ευεργετικές τις διευκρινήσεις των διαλόγων των σελ. 142-150, που διαφοροποιούν τις προθέσεις του συγγραφέα από την έκθεση ξηρών πληροφοριών και μέσα από απορίες ή διαφωνίες, καθημερινά ερευνητικά προβλήματα αποκτούν ζωντανή σημασία.

«Αυτό που θα σου πω θα σε ξενίσει. Αλλά κατά κάποια έννοια δεν φτάνεις ποτέ στη λέξη. Γλωσσολογικά από μια λειτουργική οπτική, δεν υπάρχει ένας ορισμός της λέξης. Το πράγμα οικοδομείται με άλλο τρόπο» (σελ. 142).

Το βιβλίο, ολοκληρώνεται με το τρίτο μέρος, και με τίτλο «Ελληνικά». Μέσα από τις υποδιαίρεσεις του όπως: Η περίπτωση της Ελληνικής (ιστορικό, χρήσεις, η σημερινή παραλλαγή, εμπλουτισμός του λεξιλογίου) αλλά και η γλώσσα και πολυγλωσσία,

το σύστημα καταγραφής ALFONIC και η διδασκαλία των Ελληνικών, οι ρηματικοί διορισμοί της Ελληνικής, είναι ένα επίμετρο μιας διεισδυτικής εργασίας, βάση για τους ερευνητές που ασχολούνται με τη διδασκαλία και τη διερεύνηση της Ελληνικής.

Τα «Θέματα γενικής γλωσσολογίας» είναι κατά τη γνώμη μου, μαζί με κύρια βοηθήματα Γενικής Γλωσσολογίας που ανήκουν στην ελληνική βιβλιογραφία, ένα άξιο σύνολο μελετών για τα γλωσσικά φαινόμενα και, παράλληλα, ένας οδηγός για τον επιστήμονα – οδοιπόρο των απαιτητικών δρόμων κάθε γλωσσολογικής αναζήτησης.

Σημειώσεις

1. Μπαμπινιώτης Γ., *Θεωρητική γλωσσολογία*, Αθήνα, 1980, σελ. 87.
2. Για εννοιολογικές διευκρινήσεις βλ. Κωσταντινίδης Α., *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, 1904, σελ. 14, τόμος τέταρτος για το *ρήμα* και σελ. 468, τόμος δεύτερος για το *θέμα*.
3. Για τη *θεωρία idem*, σελ. 481, τόμος δεύτερος.

Μίτση Γκούμα

Λ. Θ. Χουμανίδη

«Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος:

Από της Αρχαιότητος μέχρι της πτώσεως
της Κωνσταντινουπόλεως»

Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1990, σελ. 276

Ο παρών τόμος διαιρείται σε δύο ισομεγέθη περίπου βιβλία. Το πρώτο βιβλίο «Από των Μινωικών χρόνων μέχρι της κατακτήσεως της Ελλάδος υπό των Ρωμαίων» (σελ. 11-144), περιλαμβάνει επτά ανισομεγέθη κεφάλαια, ενώ το δεύτερο βιβλίο, «Η Οικονομία των Βυζαντινών Χρόνων» (σελ. 145-274), περιλαμβάνει τέσσερα ανισομεγέθη, επίσης, κεφάλαια.

Την οικονομική ζωή της Κρήτης κατά τους Μινωικούς χρόνους περιγράφει ο συγγραφέας στο πρώτο κεφάλαιο (σελ. 13-22), χαρακτηριστικό της οποίας είναι η κατ' οίκον παραγωγή, ανταλλαγή και κατανάλωση, με παράλληλη εμφάνιση της εργαστηριακής παραγωγής, γεγονός που συνεπάγεται κάποιον περιορισμένο καταμερισμό των έργων.

Τα χαρακτηριστικά αυτά απαντώνται στην ομηρική οικονομία, όπως αυτή απεικονίζεται στα ομηρικά έπη και αναλύει ο συγγραφέας στο δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 23-32). Οι πατριαρχικές οικογένειες, το σύνολο δηλαδή των προσώπων που συνοικούν και συνδέονται με συγγενικούς ή άλλους δεσμούς (π.χ. δουλείας) και διατελούν κάτω από την απεριόριστη σχεδόν εξουσία του οικογενειάρχη, αποτελούν τις οικονομικές μονάδες¹ χαρακτηριστικό γνώρισμα των οποίων είναι η

αυτάρκεια. Τα ανάκτορα των βασιλέων –όπως του Πριάμου στην Τροία, του Νέστορος στην Πύλο, του Μενέλαου στη Σπάρτη, του Οδυσσέα στην Ιθάκη– ήταν οι μεγαλύτερες κυψέλες της μορφής αυτής της οικονομίας², στις οποίες προάγεται ο καταμερισμός των έργων, εξαιτίας του οποίου δημιουργούνται νέα και περισσότερα επαγγέλματα (σελ. 28). Η παραγωγή στο γεωργικό, κτηνοτροφικό και βιοτεχνικό τομέα παρουσιάζεται με σαφήνεια και πληρότητα από τον συγγραφέα.

Βαθμιαία διέρχεται η οικονομία το στάδιο της κατ' οίκον παραγωγής και μεταβάλλεται σε αστική. Ανάμεσα στις πόλεις προάγεται το εμπόριο και η ανταλλαγή αγαθών, ενώ παράλληλα εμφανίζεται ένας πολιτειακός καταμερισμός των έργων, που είναι αποτέλεσμα της διαφορετικής φύσεως των περιοχών να παράγουν ορισμένα αγαθά και της ικανότητας των κατοίκων τους να τα μεταμορφώνουν. Τον πολιτειακό καταμερισμό των έργων και την παραγωγή των αγαθών στο μεσογειακό χώρο περιγράφει ο συγγραφέας στο τρίτο κεφάλαιο (σελ. 33-39). Ιδιαίτερη προσοχή δείχνει στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, ιδίως του Πειραιώς, όπου υπήρχαν «Εμπόρια» και «Δείγματα», τα οποία μπορούμε να υποστηρίξουμε, πως

ήταν οι πρόδρομοι των Χρηματιστηρίων Εμπορευμάτων. Αναφερόμενος ο συγγραφέας στα Δημόσια Οικονομικά των πόλεων, Σπάρτης και Αθηνών (σελ. 49-56), ακολουθεί τα πορίσματα των ερευνών του Ανδρέαδη³, λησμονεί όμως να αναφέρει πως κάθε πολιτικό καθεστώς έχει την αντίστοιχή του οικονομική οργάνωση και τον προσαρμοσμένο σ' αυτό οικονομικό προσανατολισμό. Έτσι, με γνώμονα τα δεδομένα γνωρίσματα της βασιλικής, σατραπικής, πολιτικής και τυραννικής οικονομίας⁴, διαμορφώνονται διαφορετικού είδους έσοδα και δαπάνες.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σελ. 61-72) πραγματεύεται την κοινωνικοοικονομική δομή των δύο σημαντικότερων πόλεων της κλασικής εποχής, της Σπάρτης και της Αθήνας, με έναν τέτοιο τρόπο που να μπορεί να διαμορφώσει ο αναγνώστης σαφή ιδέα για τις διαφορές τους. Θα παρατηρήσουμε, μόνο όσον αφορά τον χαρακτηρισμό που δίνει στη Σπάρτη, θεωρώντάς την ολιγαρχική πολιτεία (σελ. 61). Η μορφή του πολιτεύματος της Σπάρτης παρουσιάζει μια ιδιομορφία⁵, γιατί περιλαμβάνει γνωρίσματα και των τριών ειδών πολιτευμάτων-βασιλείας, αριστοκρατίας και δημοκρατίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά του σπαρτιατικού πολιτεύματος αναλύθηκαν διεξοδικά από τον Πλάτωνα⁶, ο οποίος τη θεωρούσε «ευνομούμενη»⁷, σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις.

Μετά την περιγραφή της οικονομίας της Αθήνας προχωρεί ο συγγραφέας στην εξέταση των οικονομικών ιδεών των συγγραφέων Ξενοφώντος, Πλάτωνος και Αριστοτέλους (κεφ. Ε', σελ. 73-116), οι οποίες κυφορήθηκαν, γεννήθηκαν και ανδρώθηκαν στο ανάλογο οικονομικό

πλαίσιο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνδεση που πραγματοποιεί ο συγγραφέας ανάμεσα στις οικονομικές σκέψεις των προαναφερόμενων συγγραφέων και σε μεταγενέστερους συγγραφείς, στην «Ιστορία της Οικονομικής Επιστήμης», καταδεικνύοντας τις επιδράσεις τους. Απέναντι στην αρνητική στάση του Αριστοτέλους όσον αφορά τον τόκο, αντιτάσσεται η θετική του σοφιστού Αντιφώντος⁸ και η αναγνώριση των θετικών επιδράσεων της πίστωσης από τον Ανώνυμο Ιάμβλιχο⁹.

Στο έκτο κεφάλαιο (σελ. 117-136) αναλύεται διεξοδικά η οικονομία των αλεξανδρινών και μεταλεξανδρινών χρόνων και η βαθμιαία μετάπτωση του εμπορικού ενδιαφέροντος από την κυρίως Ελλάδα στην Αίγυπτο, Ρόδο, Παλαιστίνη. Ο Αλέξανδρος διεμόρφωσε, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες, την παλιά οργάνωση των σατραπειών που βρήκε, δημιουργώντας τέσσερις ενιαίες φορολογικές περιφέρειες¹⁰, τοποθετώντας στην έδρα κάθε περιφέρειας έναν προϊστάμενο, ο οποίος ονομαζόταν, κατά πάσαν πιθανότητα, «ύπαρχος»¹¹.

Αντίστοιχα, διαρρυθμίστηκαν και τα βασίλεια των Διαδόχων που σχηματίστηκαν μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, για τα οποία παρέχει ο συγγραφέας διαφωτιστικές πληροφορίες, (σελ. 127-136 για τους Λαγίδες και Σελευκίδες). Απαραίτητη θεωρούμε την παρουσίαση των οικονομικών ιδεών των συγγραφέων της ελληνιστικής εποχής, όπως των κυνικών, επικουρείων και στωικών, καθώς και των μαθητών του Αριστοτέλους, Θεοφράστου και Δικαιάρχου. Οι συγγραφείς αυτοί, οι οποίοι δεν έχουν συστηματικά μελετη-

θει¹², παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, αν αναλογιστεί κανείς πως την περίοδο αυτή δεν υφίσταται η «πόλις» της κλασικής εποχής και προβάλλεται η ιδέα του κοσμοπολίτου. Δε θα συμφωνήσουμε με την άποψη του συγγραφέα πως οι δημοσιονόμοι του Αλεξάνδρου, Άρπαλος, Αντιμένης ο Ρόδιος, Κλεομένης ο Ναυκρατίτης και Φιλόξενος δεν είχαν ιδιαίτερες ικανότητες (σελ. 121). Το δεύτερο βιβλίο των «Οικονομικών»¹³ μας πληροφορεί πως οι Αντιμένης και Κλεομένης «φαίνονται ευμοιρήσαντες δημοσιονομικής ιδιοφυίας αναλαβόντες την πρωτοβουλίαν σπουδαίων δημοσιονομικών μέτρων»¹⁴, όπως απέδειξε ο Α. Ανδρεάδης¹⁵.

Το δεύτερο βιβλίο πραγματεύεται την οικονομία του Βυζαντινού Κράτους, από της ιδρύσεώς του μέχρι της πτώσεως της Κωνσταντινούπολεως. Στο πρώτο κεφάλαιο (σελ. 147-174) εισάγει ο συγγραφέας τον αναγνώστη στην πολιτική ιστορία και στη διοίκηση του Βυζαντινού Κράτους, αναφερόμενος στα μεγάλα αστικά κέντρα του Κράτους, τα οποία υπήρξαν κέντρα εμπορίου. Παράλληλα, επιχειρείται και μια εξονυχιστική δημογραφική προσέγγιση του Βυζαντινού Κράτους (σελ. 156-158).

Αναλυτική και εξονυχιστική παρουσίαση της δημόσιας οικονομίας του Βυζαντινού Κράτους γίνεται στο δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 175-191), όπου μνημονεύονται οι δημοσιονομικές δυσχέρειες που εμφανίστηκαν κατά την ιστορική πορεία του Βυζαντίου μέχρι το 1453.

Με μια σύντομη αναφορά στις οικονομικές σκέψεις των Τριών Ιεραρχών ασχολείται το τρίτο κεφάλαιο (σελ. 192-201), ενώ μένει απο-

ρίας άξιον, αν και κατά πόσο, οι μεταγενέστεροι Βυζαντινοί συγγραφείς προήγαγαν την Οικονομική Επιστήμη, όπως οι σύγχρονοί τους της Δύσεως¹⁶.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο «Παραγωγή και Εμπόριον» (σελ. 202-258) πραγματεύεται ο συγγραφέας τις έγγειες σχέσεις, το νόμισμα και το εμπόριο του Βυζαντίου, χωρίς να λησμονήσει να αναφέρει τις επιδράσεις της επεκτάσεως των Αράβων και της διεκτάσεως των Ιταλικών εμπορικών πόλεων στην αυτοκρατορία, οι οποίες τελικά την υπονόμευσαν και συνέτειναν στην τελική πτώση.

Ο συγγραφέας κατόρθωσε να αναμορφώσει και να διαπλάσει την μακρόχρονη οικονομική ιστορία των ομηρικών, κλασικών, ελληνοιστικών και Βυζαντινών χρόνων μέσα σε ένα συμπυκνωμένο και προσιτό σύγγραμμα.

Σημειώσεις

1. Βλ. J. Bury, «History of Greece to death of Alexander the Great», δελ. 17, 42, London 1990. Α.Δ. Σίδερι, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, τομ. Α', σελ. 108, Παπαζήσης, 1950.

2. Ο W. Gelesnoff, *Grundzuege der Volkswirtschaftslehre* (μετφ. από τη ρωσική υπό Ε. Altschul, Berlin 1928), σελ. 8-9, υποστηρίζει πως η περιγραφή που μνημονεύει ο Όμηρος, (Οδύσσεια, Η, στιχ. 95 κ.επ.) για τη ζωή στα ανάκτορα του βασιλέα των Φαιάκων Αλκινόου, χαρακτηρίζει κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη βαθμίδα της οικιακής οικονομίας.

3. Βλ. Α.Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, Αθήναι 1928. Για τη Σπάρτη, βιβλίο

δεύτερο και για την Αθήνα, βιβλίο τέταρτο.

4. Πρβλ. (Ψευδο-) Αριστοτέλους, *Οικονομικά*, Β, 1345b 12-14. Τη σχέση του πολιτειακού παράγοντος με την οικονομία θα αναγνωρίσει ο Ανδρεάδης, «La première apparition de la science des finances (Un chapitre de l'Économie d'Aristote)», *Economia Politica Contemporanea: Saggi di economica e finanza in onore del Professor C. Supino*, τομ. II, σελ. 289-297, Padova 1930 (αναδημ. σε Έργα Α.Μ. Ανδρεάδου, τομ. Α', σελ. 15-22, Αθήναι 1938).

5. Συμφωνία δεν παρατηρείται ανάμεσα σε σύγχρονους συγγραφείς. Έτσι, ο Ανδρεάδης, *Ιστορία της ...*, όπ.π., σελ. 40, δέχεται τη Σπάρτη ως ολιγαρχία, σε άλλο σημείο (σελ. 71) τη χαρακτηρίζει ως αριστοκρατία. Ο Σίδερς, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, τομ. Α', σελ. 120 (Αθήναι 31950), τη χαρακτηρίζει αριστοκρατία. Αντίθετα, ο Morrow δέχεται τον μικτό χαρακτήρα του σπαρτιατικού πολιτεύματος. Βλ. Glen Morrow, *Plato's Cretan City*, σελ. 56-58, Princeton Univ. Press, 1960.

6. Πλάτωνος, *Νόμοι*, Γ, 692a-c. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά*, Γ, 14b, 1285b 25-27) κατατάσσει το σπαρτιατικό πολίτευμα στη βασιλεία. Το μικτό χαρακτήρα του πολιτεύματος υπογραμμίζει ιδιαίτατα ο Πυθαγόρας Αρχύτας ο Ταραντίνος στο έργο του «Περί νόμου και δικαιοσύνης», σε Stob. I, 43, 134.

7. Ενδεχομένως να απορρέει η τοποθέτηση αυτή του Πλάτωνος από τον χαρακτηρισμό που δίνει ο Θουκυδίδης, *Ιστορία*, I, 18, 1.

8. Αντιφώντος, «Περί Ομονοίας», σε: Stob. III, 16, 30 και Bas. A. Kyrkos, *Antiphon-Kritias-Anonymus Lamblichii*, σελ. 64-66, Ioannina 1988.

9. Bas. A. Kyrkos, *Antiphon-Kritias...*,

όπ.π., σελ. 150.

10. Βλ. Α.Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, τομ. Β', «Η Δημόσια Οικονομία του Μεγάλου Αλεξάνδρου», σελ. 52, υποσ. 5, Αθήναι 1930. Ιδίου, «Αισπυροδαιότεροι επί Αλεξάνδρου του Μεγάλου δημοσιονομικοί φυσιογνώμιοι», σε: *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τομ. 4ος (1929), σελ. 231-242, εδώ σελ. 231.

11. Πρβλ. Πολυαίνου, *Στρατηγήματα*, IV, 49 και Αρριανού, *Ανάβασις Αλεξάνδρου*, III, 16, 9.

12. Για μια συνοπτική παρουσίαση των ιδεών των συγγραφέων της περιόδου αυτής, βλ. Α.Α. Trever, *A History of Greek Economic Thought*, διδ. διατρ. σελ. 125-145, Chicago 1916 (αναστ. εκδ. 1975), G. Tozzi, *Economisti Greci*, σελ. 249-286, Siena 1955 και ιδίου, *Economisti Greci e Romani*, σελ. 209-245, Milano 1961.

13. Βλ. Οικονομικών Β', 1351b 36-52a 8 (Φιλόξενος), 1352a 16-52b 25 και 1353b 1-7 (Κλεομένης), 1352b 26-1353a 4 και 1353a 24-1353a 28 (Αντιμένης).

14. Α.Μ. Ανδρεάδου, «Αι σπουδαιότεροι επί...», όπ.π., σελ. 231-232.

15. Για τους δημοσιονόμους του Μ. Αλεξάνδρου, πρβλ. Α.Μ. Ανδρεάδου, «Η Δημόσια Οικονομία του Μεγάλου Αλεξάνδρου», *Επίμετρον*, Α', σελ. 75-93, Αθήναι 1930.

16. Απουσιάζει μια μελέτη που να εξετάζει, αναλύει και να διερευνά τις οικονομικές σκέψεις των Βυζαντινών συγγραφέων. Μέχρι τώρα οι προσπάθειες των ερευνητών έχουν επικεντρωθεί στους Τρεις Ιεράρχες και στον Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα. Πρβλ. Δημοσθένους *Στεφανίδου, Η Κοινωνική Οικονομική εν τη Ιστορική της Εξελίξει*, τομ. Α', σελ. 249-297, Αθήναι 1948. Σάββα Σπέντζα, *Δημοσιονομική Διερεύνησις του Βυζαντι-*

νού Κράτους, σελ. 114-119, Αθήναι
21984 και ιδίου, Γ. Γεμιστός-Πλήθων.
Ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οικονομικές,
κοινωνικές και δημοσιονομικές

κές του απόψεις, Πρόλογος C.M.
Woodhouse, Αθήνα, 1990.

Χρήστος Μπαλόγλου

